

არწივის სიბოლჩიკა შუა საუკუნეების ქართულ ქანდაკებაში

ნათელა აღადაშვილი

შუა საუკუნეების ხელოვნებაში წმინდა საეკლესიო სიუჟეტების გვერდით საყოველთაო აღიარება მოიპოვეს ზოომორფულმა და ორნიტომორფულმა გამოსახულებებმა. მათ შორის უხვდებით წარმართულ კულტებთან დაკავშირებულ მოტივებს. რომლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული წინაქრისტიანულ ხანაში. ქრისტიანული ეკლესია თავიდანვე იძულებული იყო გარკვეულად შეგუებოდა ადგილობრივ წარმართულ რელიგიურ წარმოდგენებს. რომლებიც ახალი სარწმუნოების მიღების შემდეგაც განაგრძობდნენ ხალხში სიცოცხლეს. ნაწილობრივ უღვევაც შეეთვისებინა და გადაემუშაებინა ისინი. სწორედ როგორც ასიმილაციის ამ რთული პროცესის შედეგი შეიძლება განვიხილოთ ცხოველთა გამოსახულებების საყოველთაო გავრცელება ქრისტიანულ ხელოვნებაში. ზოგიერთი მოტივის შინაარსი და მნიშვნელობა ქრისტიანულმა მოძღვრებამ უშუალოდ გადმოიღო წარმართული სამყაროსაგან და ქრისტიანული რელიგიური აზროვნების სფეროს დაუკავშირა. სხვა შემთხვევაში კი ცნობილი მატერიალური სახის გადააზრებამ აქვს ადგილი.

ქრისტიანული და ფრინველთა გამოსახულებებს ქრისტიანული ხე-

ლოვნების სხვადასხვა დარგის ნამუშევრებზე ვხვდებით; მათი გავრცელების წყაროა პორტატული ნაწარმოებები — ქსოვილები. სპილოს ძვლის რელიეფები. ბელნაწერები და ა. შ. უკვე ადრე-ქრისტიანული ხანიდან მოყოლებული მათ იყენებდნენ ქრისტიანული ეკლესიების გაფორმებაში. მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ზოომორფულ გამოსახულებებს ქართული ეკლესიების სკულპტურულ დეკორში.

ერთ-ერთი გავრცელებული მოტივია არწივის გამოსახულება. რომელსაც გამოხატავდნენ გაშლილი ფრთებით. ეს მოტივი უძველესი ხანიდანაა ცნობილი ყურძნის, ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების ხელოვნებაში — ხეხეხები. მესოპოტამია. სპარსეთი. მრავალრიცხოვანი მაგალითებზე ვხვდებით ანტიკურ სამყაროში რომში იგი სახელმწიფო ემბლემად იყო მიჩნეული.

არწივის მხატვრული სახის შექმნა უკავშირდება ხალხთა უძველეს რელიგიურ წარმოდგენებს ზღაპრულ. ჯადოსნურ ფრინველთა შესახებ. რომელთაც ხეხეხებრივ თვისებებს მიაწერდნენ. არწივი ყველა ფრინველზე მაღლა ფრენს. იგი მზემდეც კი აღწევს. რათა წამოიღოს ციურა ცეცხლი მკვლევართა აზრით. ეს ფრინველი მზის ღვთაებას განასაზღვრავს. მაგრამ ამასთანავე

მანკი აღი...
...
XI საუკუნის სანაგებო ნაშრომები

იგი შეიძლება ღვთაების თანამგზავრიც იყოს. სახელდობრ, წარმართულ მითოლოგიაში არწივი, ფრინველთა მეფე, ბევრი უმაღლესი ღვთაების ატრიბუტია: ზევსისა ბერძნებთან, იუპიტერისა რომაელებთან, ოდინისა გერმანელებთან. ძველი აღმოსავლეთის ხელოვნების ნაწარმოებებში არწივი ხშირად კლანჭებით რომელიმე ცხოველს გლუფს, რაც მის ძლიერებას გამოხატავს. ზოგადად კი, გამრჩევების სიმბოლოს წარმოადგენს.

არწივის ეს მხატვრული სახე შეითვისა ქრისტიანულმა სამყარომ, ხოლო მისი მნიშვნელობა თეოლოგებმა ქრისტიანულ რელიგიურ იდეებს დაუკავშირეს. არწივი თვით ქრისტეს სიმბოლოდაც კი იყო მიჩნეული, ისევე როგორც ღობის ცხოველთა მეფის გამოსახულება არწივი შეიძლება ავრეთვე ყოფილიყო ნათლისღების, ამალღების და განკითხვის დღის განსახიერება.

მა. მისი ამგვარი განსახიერება გომოდინარეობს იმ სასწრაფოებში, ვი თვისებებიდან, რომელთაც შუა საუკუნეების „ფიზიოლოგის“ ტექსტი ამ ფრინველს მიიწერს. ქრისტიან ღვთისმეტყველთა ნაწერებში არწივი, რომელიც ფენიქსის მსგავსად ახალგაზრდავდება და განახლებდა ხოლმე, განმარტებულია როგორც ნათლისღების სიმბოლო. არწივი, რომელიც ზეცამდე მალდდება და პირისპირ შექყურებს მზეს — მცდრეთით აღმდგარი და ახალბედა ქრისტეს განსახიერებაა. არწივი, რომელსაც თავის ბარტყები გამოცდის მიზნით ზემოთ, მზის სხივებისაკენ აკეცს — განკითხვის დღის ქრისტე — მოსამართლეა. ყველა შემთხვევაში, ეს მხატვრული სახე ქრისტიანულ ღვთაურ არსს განსახიერებს. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ღვთისმეტყველები არწივს მზეს უკავშირებენ, რაშიაც აისახა ძველი წარმართული წარმოდგენა ამ ფრინველზე, როგორც მზის ღვთაებაზე.

არწივს, კერძოდ კი ორთავიან არწივს, შუა საუკუნეების ხანაშიაც, ისევე როგორც ძველ რომში, მინიჭებული ქონდა სახელმწიფო ემბლემის მნიშვნელობა (ისლამურ სამყაროში — ამიდის, კონიის, ბაღდადის სამეფოებში და ქრისტიანულ ბიზანტიაში — 1048 წლიდან).

არწივის გამოსახულებას საქართველოში უძველესი ტრადიცია აქვს. რასაც მის ტერიტორიაზე მოპოვებული წინაქრისტიანული ხანის არქეოლოგიური მასალა მოწმობს. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ ბრინჯაოს ზარები ღებიდან და სოკუმიდან VI-V სს. ჩ. წ აღმდე და არმაზისა და ეანის ანტიკურ ეპოქის ნიმუშები.

შუა საუკუნეების საქართველოში არწივის რელიგიურ გამო-

სახელებს ხშირად იყენებდნენ ეკლესიების დეკორატიული გაფორმებისათვის. საინტერესო მასალას X-XI საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები წარმოადგენენ. ფრაგმენტზე სობთას ეკლესიიდან (X ს.) ერთიმეორის ზემოთ იდენტური შინაარსის გამოსახულებანია მოთავსებული: მტაცებელი ფრინველი, რომელიც კლანჭებით კურდღელს გლეჯს. ზედა ფრინველი არწივია ფრონტალურად წარმოდგენილი, სხეულის ორივე მხარეს გაშლილი ფრთებით. ქვემოთ კი რომელიღაც მტაცებელი ფრინველია პროფილში გამოსახული. რელიეფის დანიშნულება გაურკვეველია, მაგრამ სწორკუთხოვანი ფილის სიმაღლეში აზიდული ფორმა საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ იგი სარკმლის მოჩაჩაოების ვერტიკალურ ნაწილს წარმოადგენდა და ამრიგად ფასადზე იქნებოდა მოთავსებული.

ქუთაისის ბაგრატის ტაძარში არწივის გამოსახულებანი XI ს-ის პირველ მეოთხედში იგებული სამხრეთის და დასავლეთის კარიბჭეების კაპიტელებზეა გამო-

ქანდაკებული: ფრინველის-არწივი ფურთხი სხეული კაპიტელის კუთხეებს უსვამს ხიზს. დასავლეთის კარიბჭის სვეტისთავზე არწივები ოთხივე კუთხეშია გამოქანდაკებული, ხოლო სამხრეთის კარიბჭის კაპიტელზე — მხოლოდ ორი, რადგანაც ორი კუთხე ვერძის თავების გამოსახულებას უჭირავს.

სვეტისთავებზე ცხოველთა პროტომების ანდა არწივის გამოსახულებითა გამოკვეთის ხერხი ადრინდელი ხანიდან დამკვიდრდა ქრისტიანულ ხელოვნებაში, რის უამრავ მაგალითებს გვაძლევს V-VI საუკუნეების ბიზანტიური კაპიტელები, რომლებიც ანტიკური კაპიტელების გაფორმების ტრადიციის აგრძელებენ (რომაული კაპიტელების მაგალითები). არწივის გამოსახულებანი კაპიტელების ადრინდელი ნიმუშებია სომხეთში ზვარტნოცის ტაძარში.

ადრექრისტიანულ ხელოვნებაში შემუშავებულ აღნიშნულ ხერხს — კაპიტელის კუთხეების გამოყოფის არწივის რელიეფური ფიგურებით — ავლავ უბრუნ-

ბაგრატის ტაძარი ქუთაისში სამხრეთ კარიბჭის კაპიტელი - XI ს-ის I მეოთხედი

დებიან. მაგრამ სხვა ვარიანტით, შუაბიზანტიურ ხანაში. რის მაგალითია კონსტანტინე ლიპსის X ს-ის ეკლესიის კაპიტელები.

შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის არქიტექტურაში ზოგჯერ იმეორებდნენ ადრექრისტიანულ კაპიტელებს (ჩრდილოეთ იტალიის, კერძოდ ვერონის ძეგლები) და ეს ასლები, როგორც აღნიშნავენ, ზოგჯერ ნიმუშებისაგან ძნელი გასარჩევია.

ადრებიზანტიურ კაპიტელებში ჩანს უშუალო კავშირი ანტიკურ ტრადიციასთან; მათში შენარჩუნებულია იონური და კორინთული ორდერის კაპიტელების საერთო სახე და ფორმები. აბლომათთან უფრო გვიანდელი ხანის ბიზანტიური ნიმუშებიც.

XI საუკუნის ქართული ოსტატი ბაგრატის ტაძრის კაპიტელების დეკორისათვის უკვე ადრებიზანტიურ ხელოვნებაში ცნობილ ხერხს მიმართავენ, მაგრამ იგი ამ ხერხს უფარდებს კაპიტელის

მთლიანი გაფორმების განსხვავებულ გადაწყვეტას. რომლისთვისაც დამახასიათებელია ზედაპირის მთლიანი შევსება გამოსახულებებით და საერთო კომპოზიციის გარკვეული ასიმეტრიულობა. თუმცა კუთხეებში მოთავსებული გამოსახულებანი, რომელთა განლაგებითაც ხაზი ესმება კაპიტელის ფორმას. სიმეტრიულად მეორდება. მაგრამ მათ შორის სხვადასხვა სცენა და ორნამენტული მოტივებია გამოკვეთილი; დასვლეთის კარიბჭის კაპიტელებზე ცხოველთა ბრძოლის სცენებია: ორი მტაცებელი ცხოველი გლეჯს ჩლიქოსან ცხოველს. ფსკენჯს ელანკებით უჭირავს ფანტასტიკური რქოსანი არსება.

საერთო მხატვრული მიდგომით და თემატიკით ბაგრატის ტაძრის კაპიტელები, რომელთა ზედაპირიც მთლიანადაა გამოსახულებებით დაფარული, ერთგვარად ეხმარება დასავლეთ ევროპის

ბაგრატის ტაძარი ქუთაისში დასავლეთის კარიბჭის კაპიტელი XI ს. ის. I კურონდო

რომანულ ხელოვნებაში გავრცელებულ ე. წ. „თხრობით“ კაპიტელებს. თუმცა მათ უშუალო ანალოგიას არ წარმოადგენს.

ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ უკვე შემუშავებული ხერხისა და უძველესი ხანიდან ცნობილი მოტივის გამოყენებისას შუა საუკუნეების ქართული ოსტატი კაპიტელების გაფორმებას თავისებურ, ორიგინალურ სახეს ანიჭებენ.

არწივის გამოსახულება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს, როდესაც დიდი ზომის რელიეფურ ფიგურას ნაგებობის ფასადის მნიშვნელოვან, გამოსაჩენ ადგილზე ათავსებენ, როგორც ამას ვხედავთ X-XI საუკუნეების არქიტექტურულ ძეგლებზე — ხახულის, ოშკის, სვეტიცხოვლის ეკლესიებზე.

ხახულის X ს-ის ტაძრის სამხრეთის ფასადზე დეკორი ცენტრალურ ნაწილში, ორმაგი სარკმლის გარშემოა კონცენტრირებული. სარკმლის ლიობები ფლანკირებულია ნახევარსვეტებით, რომლებზედაც თაღებია გადასროლილი. სვეტების ბაზები და კაპიტელები, ასევე თაღები ჩუქურთმითაა დაფარული. თაღებს ზემოთ კედლის წყობაში რადიალურად განლაგებული წილიელი და თეთრი ფერის სოლისებრი ფილები ქმნიან გადასვლას სარკმელსა და კედლის ზედაპირიდან ძლიერად ამოწეულ დიდი ზომის ორნამენტირებულ სათაურს შორის. ეს სათაური შეიგრძნობა როგორც საერთო მოჩარხი ან ორმაგი სარკმლისა და მის თავზე მოთავსებული დიდი ზომის რელიეფისათვის არწივის ფიგურა. რომელსაც კლანჭებით შევლი უკირავს. ზუსტი თაღების შეერთების ადგილზეა მოთავსებული და ოსტატურადაა ჩაწერილი არქიტექტურული დეკორის საერთო კომპოზიციაში. აღსანიშნავია, თუ რა კარგად უფარდას მოქანდაკე შევლის ფეხე-

— შკის ტაძარი X ს-ის : I ნახევარი სამხრეთ ფასადის გაფორმება

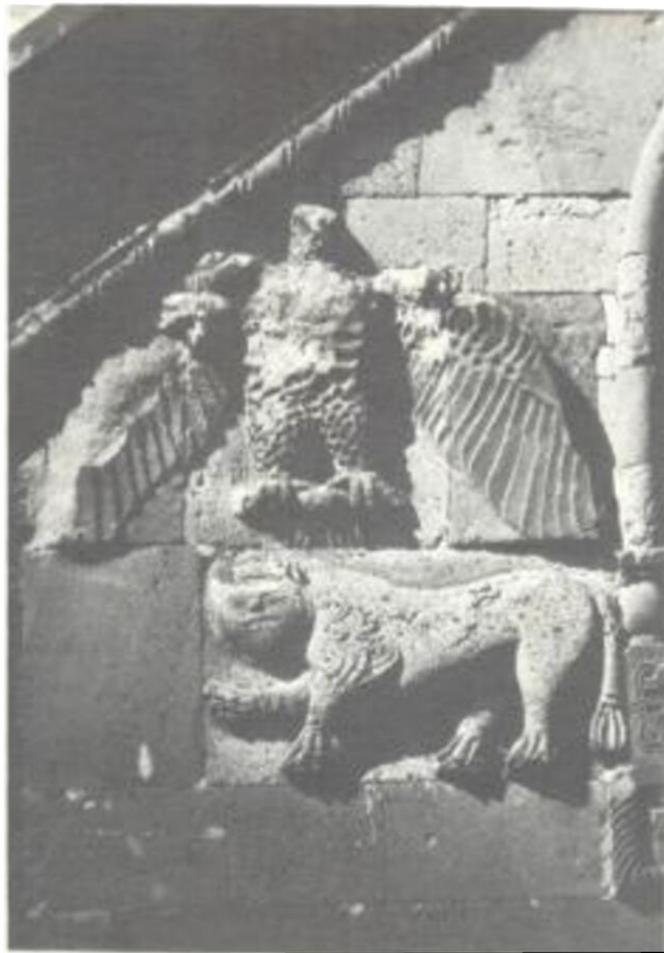
ბის განლაგებას სარკმლის თაღების მოხაზულობას. ფიგურული რელიეფი ფასადის დეკორატიული გაფორმების ორგანულ ნაწილს შეადგენს, მაგრამ, ამასთან, იგი დეკორის ძირითადი აქცენტია.

მაღალი რელიეფით მოცემული არწივის ფიგურა ერთიანი, მძლავრად ამოზიდული მოცულობითი ბლოკის სახით გამოიყოფა. შთაბეჭდილებას აძლიერებს ასევე ზოგადი მოცულობების სახით გადმოცემული ფეხები, რომლებიც გრძელი კლანჭებით ბოლოვდება. ფრინველის თავი წინ არის გამოწეული და სხეულის მასას უპირისპირდება. ფიგურის ნაწილების სხვადასხვა პლანებად ამგვარი განლაგების შედეგად იქმნება გამოსახულების სივრცეში განვითარების შთაბეჭდილება, რისაც ხაზს უსვამს ფრინველის ფრთების შესრულებაც: მათი ზედაპირის ძლიერი ჩაღრმავება ზედა ნაპირიდან ქვემოთკენ.

სვეტიცხოველი (1010-1029 წ.წ.)
აღმოსავლეთის ფასადი

სვეტიცხოველი (1010-1029 წ.წ.)
არწივისა და ღობის გამოსახულებანი

ფართოდ გაშლილი ძლიერი ფრთები არწივის ფიგურას მონუმენტურობასა და სიდიადეს მატებს. შველოს გამოსახულების ზედაპირი ბრტყელია და ასეთი კონტრასტი არწივის ფიგურის ხაზგასმულ რელიეფურობასთან ძლიერებს ამ უკანასკნელის პლასტიკურობის ეფექტს.

ასევე ტრიუმფალური ხასიათისაა ოშკის ტაძრის (X ს-ის მეორე ნახევარი) არწივის გამოსახულება, რომელიც ყველაზე უფრო მდიდრულად მორთული სამხრეთის ფასადის დეკორის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს. ოშკში ფასადების გაფორმების ერთიანი სისტემის შექმნას დეკორატიული თაღები ემსახურება. ეს ძველი საქართველოს ბუროთმოდერებაში დეკორატიულ თაღების გამოყენების ერთ-ერთი ადრეული მაგალითია. თითოეულ ფასადზე მისი თაღებით დანაწევრება გვერდებიდან ცენტრისაკენ მიმართულ აღმავალ რიტმს ექვემდებარება, ხოლო დეკორატიული გაფორმება თავმოყრილია ფასადის ცენტრალურ ნაწილზე, რომელიც შუა, მაღლა აზიდული თალითაა მოჩარჩოებული.

ცენტრალური სარკმელი შემკულია ჩუქურთმიანი საპირით და მის ზემოთ გარკვეული ინტერვალით განლაგებული დიდი სათაურით, რომლის ზედაპირიც ორნამენტიტაა აგრეთვე დაფარული. მათ შორის კედლის წყობაში რადიალურად განლაგებული ფერადი ქვის ფილები გამაერთიანებელი ელემენტის როლს ასრულებენ. კედლის სიბრტყიდან ამოზიდული სათაური კმნის გადასვლას ფიგურული რელიეფებისაკენ, რომელნიც განსაჯუთრებით არიან აქცენტირებულნი მათთვის განკუთვნილი ადგილის. აგრეთვე დიდი ზომებისა და ძლიერი რელიეფურობის გამო. უშუალოდ სარკმლის სათაურს ზემოთ მოთავსებულია ფილა არწი-

ვის გამოსახულებით. რომელსაც კლანკებით მასზე გაცილებით მცირე ზომის ხარის ფიგურა უქირავს; ზემოთ მთავარანგელოზები — მიქაელი და გაბრიელი დგანან.

ისევე როგორც ხახულის ტაძრის ფასადზე, ოშკში ფიგურული გამოსახულებანი გამოიყოფა როგორც ეკლესიის დეკორის ყველაზე მნიშვნელოვანი აქცენტები. ამრიგად, აქ უკვე მკაფიოდ შელავნდება ის მხატვრული მიდგომა, რომელიც დამახასიათებელია X-XI საუკუნეების ქართული არქიტექტურული დეკორის სისტემისათვის.

ოშკის არწივის რელიეფი, თავისი ზოგადი გადაწყვეტით, მსგავსებას ამჟღავნებს ხახულის ტაძრის გამოსახულებასთან. აქაც თვალს ხვდება სკულპტურული გამოსახულების მონუმენტურობა, მისი დიდებული ხასიათი. ფრინველის მომრგვალებული სხეული გამოიყოფა გაშლილი ფრთების ფონზე, რომელთა ზედაპირი საგრძნობლადაა ჩაღრმავებული. სწორედ ამობურცული და შეზენქილი ნაწილების დაპირისპირება განსაზღვრავს რელიეფის კლასტიკურ ხასიათს. მაგრამ ოშკის გამოსახულების დამუშავება განასხვავებს მას ხახულის რელიეფისაგან. ხახულის არწივის გამოსახულება მთლიან მოცულობით მასას ქმნის, რაც განსაკუთრებით ხვდება თვალს იმის გამო, რომ სხეული გლუვადაა დატოვებული, მაშინ როდესაც ოშკში ქვის ზედაპირი დამუშავებულია მასზე ამოკრილი მომრგვალებული ფორმის სეგმენტებით, რომლებიც ფრინველის ბუმბულს აღნიშნავენ. ეს კი მოცულობით ბლოკს დანაწევრებულობას და გამოსახულების მთლიანად მეტ დეკორატიულობას ანიჭებს, რაც ამ ხანის სკულპტურის განვითარების ზოგად ტენდენციას ასახავს.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ორივე

შემთხვევაში შენობის ფასადებზე გამოქანდაკებული არწივის დიდებული გამოსახულებანი ლეთიური ძალის განსახიერებად, მისი ტრიუმფის სიმბოლოდ შეიგრძნობოდა. შესაძლებელია, რომ ეს მხატვრული სახე გააზრებული იყო უფრო კონკრეტული ენიშვნელობით, როგორც ქრისტეს ტრიუმფის სიმბოლო. გამარჯვების მომენტი იმითაც არის მინიშნებული, რომ ფრინველის კლანკებში დამარცხებული ცხოველია მოცემული.

ოშკის ტაძრის ფასადზე არწივის გამოსახულებას უკავშირდებიან მთავარანგელოზები, რომლებიც ჩვეულებრივ ქრისტე-ყოვლისმპყრობელის ამაღლას წარმოადგენენ. ამდენად ოშკის სამხრეთ ფასადის სკულპტურული პროგრამა შეიძლება განისაზღვროს, როგორც უმაღლესი ლეთიური ძალის ტრიუმფი, რომლის დარაჯად მთავარანგელოზები დგანან.

არწივის მონუმენტური გამოსახულება ამკობდა XI ს-ის მცხეთის სვეტიცხოვლის კათედრალს. ამჟამად ეს რელიეფი, ლომის გამოსახულებასთან ერთად, მოთავსებულია აღმოსავლეთ ფასადის ზედა მარცხენა ნაწილში, შემთხვევით ადგილას, სადაც ორივე ეს რელიეფი შენობის ერთ-ერთი რემონტის დროს მოხვდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად რელიეფები ფასადის ზედა ნაწილში. მის ცენტრალურ ღერძზე, ფრონტონში, ანდა დეკორატიული თაღედის შუა თაღით შემოსაზღვრულ არეზე იქნებოდა მოთავსებული (სავარაუდოდ ეკლესიის სამხრეთის და ჩრდილოეთის ფასადები) და ამგვარად ფასადის გაფორმების დამამთავრებელ აქცენტს წარმოადგენდა, რაც შეესატყვისება XI ს. ჩამოყალიბებულ სკულპტურული დეკორის სისტემას.

სვეტიცხოვლის ტაძრის არწი-

ვი ძალიან დიდი ზომისაა. განსაკუთრებულად დიდებულ იერს ანიჭებს გამოსახულებას უზარმაზარი ფრთები, რომლებიც შეაფილიდან გვერდით ფილებზე გადადიან. ფრინველის ამობურცული სხეული ბურლით ამოღრმავებული სხვადასხვა ზომის ფოსოებითაა დამუშავებული. ფოსოები მოცემულია აგრეთვე ფრთების ზედა ნაწილში, ხოლო ფრთების ქვედა ნაწილის სტრუქტურა გადმოცემულია ზედაპირის ცერად ჩაკვეთის საშუალებით მიღებული პარალელური ხაზებით. ამგვარი დამუშავება ქვის ზედაპირზე შექმნილი ძლიერ თამაშს იძლევა და ამრიგად ითვისლისწინებს მზის განათების ეფექტს, რაც სკულპტურულობასთან ერთად ცხოველხატულობას სძენს რელიეფს. X ს-ის ფასადურ სკულპტურაში გამელაგნებულმა სწრაფვამ გამოსახულების დეკორატიულობისაგან აქ შემდგომი განვითარება კპოვა.

X-XI საუკუნეების ქართული ეკლესიების ფასადებზე გამოქანდაკებული არწივის რელიეფების მონუმენტურობა, მათ მიერ შექმნილი სიმძლავრისა და სიდიადის შთაბეჭდილება, ამ გამოსახულებებში ხორცშესხმული ღვთაებრივი ძალის ტრიუმფის ზოგადი იდეის გამოხატულებაა. უნდა აღინიშნოს, რომ არწივის ამგვარი მონუმენტური ფასადური რელიეფები არ გვხვდება თანადროულ ბიზანტიურ ხელოვნებაში აქ ისინი, უმრავლეს შემთხვევაში, კანკლთა ფილებზეა გამოკვეთილი. კონსტანტინე ლიპსის ეკლესიაში არწივის ფიგურები ეკლესიის ინტერიერს ამკობს, ჩართულია გუმბათის ყელის ძირში მოცემული ორნამენტულ ფრიზის დეკორში.

ამრიგად, განხილული ქართული რელიეფები გადმოსცემენ როგორც ქრონოლოგიურად, ისე ტერიტორიულად ფართოდ გავრ-

ცელებული მოტივის შემუშავებულ იკონოგრაფიულ ტიპს — არწივი. სხეულის ორივე მხარეს გაშლილი ფრთებით, — მაგრამ მონუმენტური გადაწყვეტა, შესრულების ხასიათი და ის, თუ როგორ არის ცალკეულ შემთხვევაში რელიეფი დეკორის საერთო სისტემაში ჩართული, გამოსახულებას თავისებურ ხასიათს ანიჭებს, რაც მაჩვენებელია ქართველ მოქანდაკეთა შემოქმედებითი მიდგომისა, რომელთაც შეისისხლბორცეს და გადაამუშავეს ეს ტრადიციული, საყოველთაოდ ცნობილი მოტივი, ორიგინალური სახით წარმოაჩინეს და ამით ახალი სიცოცხლე შესძინეს მას.

შენიშვნები:

1. Кондаков Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага, 1929.
2. Март Н. Я., Физолог. армяно-грузинский извод. Тексты и разыскания по армяно-грузинской фи.ло.логии, книга V. СПб. 1904.
3. Appleton H and Bridges S. Symbolism in Liturgical Art. New-York. 1959
4. Dumbarton Oaks Paper. 3, 1946
დრე-ბიზანტიური კაპიტელების კატალოგი
5. Grabar A. Sculptures byzantines de Constantinople. Paris, 1963.
6. Hamann R., Das Tier in der romanischen Plastik Frankreichs. Medieval Studies in Memory of A. Kingsley Porter, vol. II. Cambridge, 1939
7. Molsdorf W., Führer durch den symbolischen und typologischen Bilderkreis der christlichen Kunst des Mittelalters. Leipzig, 1924.
8. L. Réau. Iconographie de l'art chrétien, Paris, 1955. L. I.
9. Djordzidze W., Observations on the Architectural Sculpture of Tao-Klardjeti Churches Around one Thousand A. D. Studien zur spätantiken und Byzantinischen Kunst, Mainz, 1966